

Kicsi Sándor András

A BÉKEHARCRÓL

„Den der vil vaere diktator, vil
gøre klogt i at studere semantik.”
(Louis Hjelmslev, *Koppenhága*, 1953)

Akármeekkora lesz is a fordulat Magyarországon, bizonyos, hogy az elmúlt bő négy évtized politikájának nyelve gyakran szolgál majd hálás témául hivatottnak és diletánsnak egyaránt. Irodalmi folyóiratokban jelent már meg általános összefoglalás (Szende, 1990), idegen nyelvű társalgások mulatságos fordulataiból tanulságos tallózás (Szörényi, 1990) – a leghálásabb témákat azonban eddig az „apró nüanszok” szolgáltatták. Ilyen elemzések gyűjtőpontjában olyan kérdések állnak, mint például, hogy Iván cár jelzője *Rettegelt* vagy *Rettenetes* (Radó, 1990), *Kr. e.* vagy *i. e.* (Gergely, 1990), *Szólím* vagy *Szulin* (Büky, 1990). Ez utóbbi német ejtése (de nem írása) egyébként még hálásabb téma, hiszen lehet (stálin) vagy (sztálin), az utóbbi megoldás tudálékosnak számít. A magyarban némiképp hasonló a *szocializmus* (írva csak így, ősidők óta, pl. Madzsar, szerk., 1928. 645. o.) – ez például Rákosi Mátyás beszédeiben következetesen mint *szociálizmus* hangzott el. Az apró nüanszok, úgy látszik, kimeríthetetlenek: Kádár János betűjeztétől a „nyugodt erő” nyelvi kifejezéséig.

Az alábbiakban a magyar *békeharc* szó, egyáltalán a „békeharc” és néhány más köré csoportosuló fogalom lappangó jelentésárnyalatait próbálom megvilágítani a tőlem telhető filológiai alaposággal – mindenekelőtt a magyar nyelvhasználat általános jelentőségűnek tűnő tanulságaival, amelyeket néhány további megfigyelés egészít ki.

Robin George Collingwood angol történész-filozófus a 30-as évek végén a következő programot ajánlotta: „*Ha meg akarjuk szüntetni a kapitalizmust vagy a háborút, és így nemcsak elölrölni akarjuk őket, hanem valami jobbat létrehozni, akkor megértésükkel kell kezdenünk: látnunk kell, hogy gazdasági vagy nemzetközi rendszerünk milyen problémákat képes megoldani, és ezek megoldása hogyan viszonyul más problémákhoz, amelyeket nem képes megoldani*” (1961. 334. o.). A kapitalizmus és a háború századunk politikájában talán a két legnagyobb kihívás. A megoldásukra kidolgozott rendszerek egyik legsikeresebbikében egymással párhuzamosan átmeneti állapotként szolgált volna a szocializmus és a békeharc, a győzelem örök és boldog állapotában pedig a kommunizmus és a béke.

A tulajdonképpeni békeharc a 40-es évek végétől a 80-as évek végéig tartott, „aranykora” az 50-es évek eleje – ennek politikai nyelvhasználatát annak idején Fónagy Iván és Soltész Katalin elemezték, az akkori lehetőségek szerint a lehető legobjektívebben (1952, 1954). Valódi kritika hazai nem szamizdat megjelentetésére azonban még néhány éve gondolni sem lehetett. Példának érdemes felidézni, hogy egy jó évtizede, az akkor már régóta Franciaországban tevékenykedő Fónagy Iván egy viszonylag ártatlan (kimondottan szakmai témájú) tanulmányának két változata, a „szabad” angol (1978a) és a „cenzúrázott” magyar (1978b) mennyiben különböznek. Mindkét változatban Roland Barthes egy munkájára hivatkozva említi, hogy ugyanaz a dolog kétféleképpen, elismerően és pejoratívan is megnevezhető. A párok a magyarban: *hazafiság* és *sovinizmus*, *objektivitás* és *objektívizmus*, *takarékosság* és *fukarság*

(1978b. 66. o.); az angolban: *patriotism* és *chauvinism*, *internationalism (socialist)* és *cosmopolitan (capitalist)*, *objectivity* és *bourgeois objectivism* (1978a. 85–86. o.).

Az előbb említettekhez hasonló típusú gyönyörű példát – ráadásul egy igazi hapax legomenont (egyszeri szóelőfordulást) is tartalmazót – kínált a közelmúlt. 1989. január 28-án szombaton Pozsgay Imre akkori államminiszter egy rádióinterjúban közölte, hogy az akkori kutatások (I) alapján *népfelkelésnek* látja azt, ami 1956-ban történt – nem pedig, miként addig hivatalosan tekintették, *ellenforradalomnak*. Pozsgay nyilatkozata látványosan és trükkösen kerülte ugyan a *forradalom* és *szabadságharc* kifejezéseket, mindenestre az 1989-es magyar fordulat egyik legfontosabb eseménye volt. A *népfelkelés* minősítés, úgy látszik, annyira meglepte pártvezetőtársát, a miniszterelnököt is, hogy az néhány napra rá gyönyörű hapaxot rögtönzött. Németh Miklós, a miniszterelnök, ekkor súlyos hibának minősítette a múlt „egyszavas” megítélését, mondván: 1956 októberét igazán csak a legellentétebb fogalmak együttesen képesek kifejezni, az értékelésben a *népfelkelésnek* éppúgy helye lehet, mint a nemzeti tragédiát okozó szocializmusellenes *terrorlázadásnak*. Nos, a *terrorlázadás* alighanem Németh Miklós egyéni szóalkotása, büszke lehet rá: jó okunk van feltételezni, hogy előtte még senki ki nem ejtette e szót. (Horváth Z. Zoltán barátom éles füle megfigyelése.)

A „háború”, „betegség” és „bűn” fogalmait szokás úgy definiálni, mint a „béke”, „egészség” és „erény” hiányát, és vice versa. Páronként mindegyikük egymást kizáró és egymást váltó állapotot jelöl. Az, hogy a párok közül végső soron melyik is az ember természetes állapota, régóta hálás vitatéma. Bretter György erdélyi magyar filozófus így fogalmazta meg álláspontját: „*A béke fogalma önmagában is viszonyt fejez ki: meghatározásában fel kell használnunk a háború fogalmát, és a békét mint a háború hiányát kell jellemeznünk*” (1979. 481. o.).

A békét hiányként definiálták azok is, akik egy 1984-es hivatalos békefeszítvón a „*Határozd meg a béke fogalmát!*” kérdésre az alábbi válaszokat adták: „*A félelem hiánya*”, „*A pénz- és hatalomvágy hiánya – hiányérzet nélkül*” (Falus, 1984. 3. o.). Azóta persze nagyot változott a világ. 1989. VIII. 14-én hétfőn a TV2 *Napzárta* műsorában a műsorvezető Déri János elárulta, hogy kaptak olyan válaszokat is, mint például „*harcolni a békéért olyan, mint szerelkezni a szüzességért*”. Az említett újságírók közlései persze nem különösebben hitelesek, jó okunk van azonban feltételezni, hogy a béke és békeharc átlagember adta meghatározásai között ilyesfélék is gyakran szerepelnek.

A *békeharc* szempontjából döntő jelentőségű, hogy a *háború* és *harc* szavak jelentésköre csak részben fedi egymást. A *békeharc*, ha sérti is némelyek fülét, elfogadott magyar szó, nincs viszont *békeháború*. Ugyanígy van *szabadságharc*, és nincs *szabadságháború*. A magyarban ugyanis, mint valószínűleg sok más nyelvben, két külön szó van a „*bellum iustum*” (igazságos, jogos háború) és a „*bellum iniustum*” (igazságtalan, jogtalan háború) kifejezésére. Mészöly Gedeon megfigyelése szerint a mai nyelvben általában az előbbire a *harc*, az utóbbira a *háború* szót használjuk (1982. 161. o.).

A *háború* szó mai jelentésében csak a XVI. század második felétől ismeretes, Tinódi Sebestyénél még nem szerepel, Benczédi Székely István, Heltai Gáspár és Bornemisza Péter már használták (Mészöly, 1982. 158. o.). Érdekes módon néhány csángó nyelvjárásban nincs is meg a *háború* szó, helyette a *verekedést* használják, a *nagy verekedés* pedig „világháború” (pl. Kóka, 1989. 37., 133. o.).

Azt is Mészöly vette észre, hogy régi nyelvünkben a „*bellum iustum*” fogalmát még a *had* és *hadakozás* szókkal fejezték ki (1982. 159. o.). Idézi (1982. 157. o. kissé más ortográfiával) Bornemiszának azt a passzusát, ahol a *harc* hat oka között elsőként a

békéért való harcot említ: „*Ez hat okai lehetnek a hadakozásnak. – Először békességért. Mely békesség legfő minden dolgok között. Erre azért nagy gondja legyen az hadakozónak, hogy az ő hadakozása által nyugodalmat és békességet szerezzen. Háborúnak ne örüljön, mert bódogok az békességszerzők*” (Bornemisza, 1980. 1232. o.). Szintén Mészöly megfigyelése szerint Bornemisznál 1584-ben a háború még őrizte korábbi jelentését is – „*akár mint főnév, akár mint melléknév – konkrétább, tehát eredetibb jelentésül váznek jelentette háborgását*” (1982. 148. o.).

A korabeli szók némelyike az eltelt idők során alaposan megváltoztatta jelentését. Békés István (1977. 343. o.) érdekes példát hoz: „*Az első világháború éveiben különös viszonylatba került a rokon értelmű háborús és hadi melléknév. A háborús jelzővel minden esetben komoly fogalmat fejeztünk ki: háborús események, háborús összecsapások, háborús viszonyok, háborús emlékérmek, háborús veszteségek és így tovább. Nem így a hadi szócska jelzős összetételei, amelyek lehetnek komorak: hadianyag, hadiözvegy, hadiárva, hadirokkant, kritikusak: hadiszerelem, hadigyerek, hadigazdag, hadimilliomos, haditudósítás, hadiértelességi, ironikusak: hadikávét, hadiszövet, hadikoszt, hadiköltészet és hasonlók.*

Mármost az a furcsa helyzet állott elő, hogy amíg a háborús jelző önálló használatban értelmileg nem módosult, addig szinonimája, a hadi melléknév a pejoráló értelmű összetételek, a sajtó és a színpad közvetítésével szállóigévé öndállósult, a hibás, selejtes portéka, a fogyatékos minőség jelképezője lett.” Egyébként, feltehetően szintén a jelentés devalválódásának köszönhetően, a német fasiszták jobban kedvelték az addig ritka *kämpferisch*, „harcias” jelzőt, mint a *kriegerisch*, „háborús” melléknévet.

A háború igazságosságát eldöntő kritériumok régóta, Platon, Cicero és Szent Ágoston óta igen intenzíven foglalkoztatják a gondolkodókat (Beer, 1986). Ennek ellenére biztos kritériumot (vagy kritériumokat) nem sikerült találni. Úgy tűnik, hogy leggyakrabban a „*bellum iustum*” fogalma a saját, az „*iniustum*” az idegen érdekből viselt háború vagy harc számára van fenntartva.

A békeharccal éppen a háború és a harc közötti határ elmosódottságától válik izgatónan megfoghatatlanná. Érdemes idézni Bretter néhány sorát, hogy mire is jutott, amikor elgondolkozott rajta: „*Ez a béke; harc a békéért. A béke formája a harc*” (1979. 198. o.). „*A béke lényege a harcban mutatkozik meg: háború nincs, de a béke fogalmának lényege éppen ez a „nincs”*” (1979. 198. o.). „*A békeharccal fogalmában a béke a háború formájában van jelen, ha a háborút elvont fogalomnak tekintjük, létező nem létezőnek tekintjük*” (1979. 199. o.). „*Úgy élünk a háborúban, hogy harcolunk a békéért*” (1979. 199. o.).

Bretter kissé kusza békegondolataira szépen rímel Prohászka Ottokárnak az első világháború iránti lelkesedése: „*Vaktóbb verőfény s sötétebb éjszaka – tudom – még nem találkozott; élesebb ellentétek még nem vágta bele emberi lelkekbe, s azért bizonyos, hogy e vaktással új, élesebb meglátás jár, s az érzések e paroxizmusából mélységesebb erkölcsi visszahatás pattan ki, melyet úgy jellemeznék, hogy belátjuk világosan és átérezzük mélységesen, hogy a léleknek életigénye a béke, hogy harc s háború a békéért folyik, hogy az egész életnek küzdelmes volta egymás éltének mélységesebb békéjét keresi, hogy e békétlen tapasztalati világnak befejezetlensége a béke s harmónia szebb s fölényesebb világát, a mértékek, az egyensúly, a boldogság ideáljainak megvalósítását sürgeti*” (1915. 77. o., a kiemelések elhagyva).

Még egy példa arra, hogy a béke, a háború és a békeharccal fogalmi szinte kényeszerűt használókat, hogy valami zagyaságot produkáljanak. A békeharccal szó eddig ismeretes legrégebbi előfordulására Kunszery Gyula bukkan a *Muzáron* című szépirodalmi-kritikai folyóirat 1833. évfolyama 432. oldalán, a szerkesztő Szemere Pál FÁTYOL című írásának igencsak zavaros befejező soraiban: „*Szóval, egy szóval; egyellen szó-*

val! Nemzetünk álmoktudománymezejének ébredéskortudatlansági békeharcpályóját az utolsóság első, és elsődleg-utolsó nevezetes keresztyén bátvány felekezeti bírójátja” (idézi Kunszery, 1968).

A békeharc szó – amennyire filológiailag követni tudtam – csak száztizenhét év múlva kerül elő a magyarban, ekkorra már az új (sőt egyáltalán) értelmet nyerve. Megjelenésének legfontosabb előzménye a Béke Híveinek Párizsi Világkongresszusa 1949. április 20. és 25. között, amelyről már az az évi (I) könyvnapra megjelent egy jópofa könyvecske (MEGNYERJÜK AZ ÉLET CSATÁJÁT. Bp., Hungária). A „békekongresszuson” főleg az amerikai és angol imperialistákat meg az Atlanti Szerződést ostromozták. Ekkorra – mint Losonczy Géza előszavából (1949. 3–11. o.) is kiderül – a Szovjetunió „a béke hatalma” (8. o.), Magyarország pedig „a béke táborának szilárd bástyája” (10. o.). Ugyanitt említésre kerül „a két rendszer – a szocialista és a kapitalista – békés együttélése” (4. o.). Kiderül továbbá: „A békéért harcolni kell, s a béke megvédése csak kemény, öntudatos és szervezett harcnak lehet az eredménye” (7. o.). A kötetben lépten-nyomon találkozhatunk a békefront, a béke harcosai, a békéért folytatott harc, harcolni a békéért stb. kifejezésekkel, azonban maga a békeharc még nem kerül elő.

Sokáig persze erre sem kellett várni. A következő, 1950-es könyvnapra jelent meg az említett tudósítás folytatása Gimes Miklós szerkesztésében (HARCOLUNK A BÉKÉÉRT. A NEMZETKÖZI BÉKEMOZGALOM ÚTJA. Bp., Hungária). Ebben már a békeharc többször is szerepel (pl. 7., 195. o.) – a harc/küzdelem a békéért, a békéért vívott/folytatott/folyó harc/küzdelem mellett. „A nagy csata a békéért most kezdődik el igazán...” – állapította meg Losonczy Géza (76. o.). A kontúrok élesen kirajzolódtak: a béke tábor és a háború tábor állnak egymással szemben (pl. 130. o.). A két tábor egyéb fedőnevei: „a Szovjetunió által vezetett demokratikus, imperialistaellenes tábor” és „az USA által vezetett imperialista, demokráciaellenes tábor” (35. o.). Sztálin egyik jelzője a világbéke őre (6. o.), Churchill viszont háborús főbujtató (21. o.). Visszamenőleg kiderült az is, hogy az októberi forradalom összetevői közül kitüntetetten fontos az imperialista háború elleni küzdelem és a békéért vívott harc (13. o.). 1950-ben a békemozgalom megtartotta pozitív jelentését, a pacifizmus viszont mindenképpen negatív fogalmat fed (pl. 102., 188. o.), ekkorra már „minden háborút, az igazságot is ellenző polgári nézet”.

Ez azért is lényeges, mert a békeharc korábbi, szolidabb, szociáldemokrata megfelelői a Madzsar József szerkesztette TÁRSADALMI LEXIKON-ban még éppen a békemozgalom (1928. 69. o.), a pacifizmus és a háborúellenes küzdelem (1928. 328. o. Jean Jaurès címszavánál), valamint az antimilitarizmus (1928. 41. o., külön szólva a francia Gustave Hervé század eleji szűkebb értelemben vett „antimilitarista” mozgalmáról, amely az első világháború kitörésekor háborús uszításba csapott át).

A HARCOLUNK A BÉKÉÉRT című kötet hemzseg az olyan kifejezésektől, mint békeakarat, békealáírás-gyűjtés, békebizottság, békefront, béketu, békejavaslat, békekonferencia, békekongresszus, békenap, békepaktum, békepolitika, békepropaganda, békeszavazás stb. Az itt is felbukkanó békekölcsön (pl. 136. o.) az egykori hadikölcsön (Madzsar, szerk., 1928. 259–260. o.) megfelelője, a béke-előtagú összetételek pedig kezdenek úgy viselkedni, mint a Békés említette hadi-előtagúak az első világháború alatt.

A 40-es évek végén kialakult, a szocialista országokat és egyáltalán a haladó erőket tömörítő béketábor és békefront, valamint a harc a békéért, harc a béke védelméért/védelmében, háború elleni harc kifejezések után (számosat közülük már Mészöly is említett) a békeharc minden bizonnyal 1950-ben jelent meg a magyar nyelvben – külföldi mintára, a Béke Híveinek Párizsi Világkongresszusát követően. A rohamosan terjedő (terjesztett), di-

vatos (propagált) összetétel a nyelvészek figyelmét sem kerülte el (Fónagy és Soltész, 1952. 256. o., 1954. 10., 51. o.). A kifejezés népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy 1959-ban FEGYVER A BÉKEHARCHOZ címen jelentek meg „irodalmi szemelvények” az Országgyűlési Könyvtár kiadásában.

Érdemes megemlékezni a béke katonája kifejezésről is, amely Gyóni Gézától (1884–1917) származik. „A krasznajarszki fogolytáborban még 1916-ban megtírt SÍRVERS-ét, amelynek második szakaszában egy utóbb sok irányból ismélődő kifejezés olvasható: Boldog, ki itt jársz, te éretted is / Megszenvedett, ki lent nyugszik, a holt; / Vörös harcok verték fel hírét. / Pedig csak a béke katonája volt.

A béke katonája szóképet, legjobb tudomásunk szerint, magyar nyelven idézett struversében Gyóni Géza fogalmazta meg először. A felszabadulás után a fasiszta fenevadat elpusztító, a világnak békét hozó Vörös Hadsereg harcosait neveztük ezen a néven, majd a fogalom értelmét kiterjesztették a békét védő hazai társadalom dolgozóira, építőire is” (Békés, 1977. 676–677. o.). Devecseri Gábor verset is írt A BÉKE KATONÁI címmel, amelyben már az is „a béke katonája, / ki fegyverét bemártja / az álnok oldalába”.

A békeharc fogalmának kritikusai gyakran hivatkoznak a fogalmat oroszul kifejező *bor'ba za mir* összetétel *mir* elemének poliszemiájára: a *mir* jelentése egyaránt lehet „béke” és „világ”. Az ilyesféle érvelés nem szerencsés, hiszen például a magyar *nap* (égitest és időegység), *óra* (időmérő és időegység) vagy éppen az *idő* szó poliszemiája alapján elszietett volna bármiféle megállapítást tenni a magyar időszemléletről.

A „békeharc” azonban bizonyos értelemben valóban „a viláért folytatott harc” volt. Megértéséhez legjobb analógiául a mohamedán dzsihad (*ǧihád*), a szent háború fogalma szolgál, amelynek néhány fontos vonását Macdonald (1974) és Dajani-Shakeel (1986) nyomán ismertetem. Az iszlám legközelebbi definíciója szerint a KORÁN követőinek hiedelem- és szokásrendszerét jelenti, az iszlám követője a muszlim (vagy mohamedán). A hagyományos mohamedán elvek szerint a világ két részre oszlik: *dár al-Islám* (az iszlám birodalma) és *dár al-harb* (a háború birodalma). Az előbbi már muszlim uralom alatt van, az utóbbi még nincs, és ezért potenciálisan dzsihad célpontja a muszlimok számára mindaddig, amíg meg nem hódítják és az iszlám birodalmához nem csatolják.* Elvileg tehát a mohamedán világ állandó hadiállapotban áll a nem mohamedán világgal, bár gyakorlatilag ez a „contra mundum” hadviselés nem valósult meg. A már idézett HARCOLUNK A BÉKÉÉRT című könyvecske hasonló állapotokat regisztrál, itt a világ béketáborra és háborús táborra oszlik (pl. 1950. 5. o.).

* Az említett kettő mellett létezik egy harmadik kategória is: a *dár al-sulh* (vagy *al-ahd*), amely bár nincs muszlim uralom alatt, arózik nekik. (Ilyen státusban volt például a keresztény délarab Nadzsrán és Nubia.)

 Irodalom

- Beer, Francis A.: JUST WAR. In: Laszlo and Yoo, eds., 1986. 1. 508–511. o.
- Békés István: NAPJAINK SZALLÓIGÉI 1–2. Bp., Gondolat, 1977. 2. kiadás.
- Bornemisza Péter: EGYKÖTETES PRÉDIKÁCIÓSKÖNYV. (Foliopostilla.) 1584. Részletek in: Nemeskürty István, szerk.: HELTAI GÁSPÁR ÉS BORNEMISZA PÉTER MŰVEL Bp., Szépirodalmi, 1980. 1137–1236. o.
- Bretter György: ITT ÉS MÁST. Válogatott frások. (Válogatta Molnár Gusztáv.) Bukarest, Kriterion, 1979.
- Büky László: SZTÁLIN ONOMATOPOÉZSISZA *Élet és Irodalom*, 34/1990/25. VI. 22. 2. o.
- Collingwood, R. G.: THE IDEA OF HISTORY. Oxford, Clarendon Press, 1946. London, Oxford and New York, Oxford University Press, 1961.
- Dajani-Shakeel, Hadia: ISLAM. In: Laszlo and Yoo, eds., 1986. 1. 489–491. o.
- Falus Gábor: MEGKEZDŐDÖTT A KÉTNAPOS BÉREFESZTIVÁL *Népszabadság*, 42/1984/183. VIII. 5. (vasárnap) 1., 3. o.
- Fónagy Iván: THE LANGUAGES WITHIN LANGUAGE: TOWARD A PALEONTOLOGICAL APPROACH OF VERBAL COMMUNICATION. In: William C. McCormack and Stephen Wurm, eds.: APPROACHES TO LANGUAGE. Anthropological Issues. The Hague and Paris, Mouton, 1978. 79–134. o. (a).
- : NYELVEK A NYELVBEN. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 12. 1978. 61–105. o. (b).
- Fónagy Iván és Soltész Katalin: A MOZGALMI ZSARCONRÓL *Magyar Nyelvőr*, 76/1952/4. 255–269. o. 5. 330–336. o. 6. 444–448. o.
- és –: A MOZGALMI NYELVRŐL Bp., Művelt Nép, 1954.
- Gergely Jenő: MIHEZ MÉRJÜK A TÖRTÉNELMI IDŐT? *Élet és Tudomány*, 45/1990/25. VI. 22. 772–773. o.
- Kóka Rozália: EGY ASSZON RÉT VÉTKESKÉJE. Harminchárom bukovinai székely, gyimesi és moldvai csángó népi szerelmes történet. Bp., Ötlet, 1989.
- Kunszery Gyula: BÉKEHARC. *Magyar Nyelv*, 64/1968/4. 460. o.
- Laszlo, Ervin and Yoo, Jong Yool, eds.: WORLD ENCYCLOPAEDIA OF PEACE 1–4. Oxford etc., Pergamon Press, 1986.
- Macdonald, D. B.: DÁR AL-HARB, DÁR AL-ISLÁM, DÁR AL-SULH. In: H. A. Gibb and J. H. Kramers, eds.: SHORTER ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM. Leiden, E. J. Brill, 1974. 68–70. o.
- Madzsar József, szerk.: TÁRSADALMI LEXIKON. Bp., Népszava, 1928.
- Mészöly Gedeon: A HÁBORÚ SZÓ EREDETE ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ JELENTÉSFEJLŐDÉSE. *Magyar Nyelv*, 46/1950/4. 314–330. o. In: Mészöly Gedeon: NÉPŰNK ÉS NYELVŰNK. Válogatott tanulmányok. Bp., Gondolat, 1982. 142–161. o.
- Prohászka Ottokár: A HÁBORÚ LELKE. Bp., Élet, 1915.
- Radó György: IVÁN A MILYEN? *Élet és Irodalom*, 34/1990/18. V. 4. 6. o.
- Szende Tamás: LINGUA POLITICA CUM VOLUNTATE FALSUM ENUNTIANDI. (A politika család nyelve – a család politikai nyelv [1957–1988]). *Holmi*, 2/1990/3. 244–252. o.
- Szörényi László: VÁJNÁ I MIR POÉSIE TR(O)UVÉE SZOCIALISTA NYELVRÖNYVERBEN. 2000, 2/1990/4. 58–59. o.

HOGYAN OSZTÁLYOZTÁK A GAUCSÓK A NÖVÉNYEKET?

Jorge Luis Borges (1899–1986) argentin író egy szellemes esszéjében idéz egy „ismeretlen (apokrif)” kínai enciklopédiát, amely az állatokat a következőképpen rendszerezi: „a) a Császár állatai, b) balzsamozottak, c) idomítottak, d) malacok, e) szirének, f) mesebeliek, g) kóbor kutyák, h) olyanok, amelyek ebben az osztályozásban szerepelnek, i) őriüllen rázkódók, j) megszámlálhatatlanok, k) olyanok, akiket a legfinomabb teveszőr ecsettel festettek, l) másfajták, m) olyanok, akik az imént törtek össze egy vázát, n) olyanok, akik távolról légynek tűnnek” (1987. 206. o.). Borges tréfája olyannyira jól sikerült, hogy egy Kínában több évet töltött magyar sinológus autentikus (sőt tipikus) kínai osztályozásként értelmezte (Miklós, 1971. 237. o.).

Borges írói leleményével vetekszenek azok az adatok, amelyeket kortársa, Amado Alonso (1896–1952) spanyol filológus közölt a gaucsók növényismeretéről. Míg a „kínai” állatosztályozás a szempontok barokkos kuszaságával szórakoztat, és Michel Foucault is csodálattal adózott neki egy tudománytörténeti munkája elején (1966. 8. o., tudomásom szerint Miklós Pál is innen vette), addig a gaucsók növénytaxonómiája páratlan következetességgel végigvitt „utilitárius” szemléletével legalább ilyen zavarbaejtő, és olyan nyelvészek is hivatkoztak rá, mint Karl Vossler és Leo Weisgerber (idézik még Basilius, 1968. 455. o., Kany, 1969. 9. o.). Alonso figyelmét argentinai tartózkodása idején nem kerülte el az a nyelvben is kifejeződő tény, hogy a gaucsók egyrészt töméntelen lószín megkülönböztetésében jeleskedtek (állítólag a sötétebb árnyalatokat kedvelték), másrészt pedig mindössze négy átfogó növénykategóriát használtak (*pasto, paja, cardas, yuyas*). Alonso két külön tanulmányt is szentelt a két témának (1953. 90–101. o. az előbbinek, 78–89. o. az utóbbinak), jelen sorok végső soron a növényekre vonatkozó átfogalmazásának tekinthetők.

A fonológia úttörői a század első évtizedeiben a beszédhangokat a nyelvközösség számára releváns (kritériális) tulajdonságaik szerint kezdték el vizsgálni, meghaladva a beszédhangok tisztán fonetikai (fizikai) leírását. Ugyanígy, a népi osztályozások (pl. növények és állatok osztályozásai) szakértőinek figyelme azokra a jegyekre fordult, amelyeket a nyelvközösség tagjai tulajdonítanak a dolgoknak, különös tekintettel azokra a releváns (kritériális) jegyekre, amelyek szerint a dolgokat csoportosítják. Az osztályozások vizsgálatakor többféle emberi (nyelvi és nem nyelvi) képességet kell elhatárolni egymástól: 1) különbségtétel a dolgok között (ez nem nyelvi), 2) a különböző dolgok osztályozása, besorolása (végső soron ez sem nyelvi), 3) a különbségek, osztályozások, kategorizálások szavakkal való kifejezése (ez már nyelvi képesség) és 4) a különbségek külön szóval való kifejezése, lexikalizálásuk. A különböző képességeknél a fenti sorrendben egyre erősebb korlátozó mechanizmusok működnek, a legerősebb a lexikalizálásnál. A nem nyelvi képességekben az ember az állatvilág tagjaival is osztozik: az állatok is képesek megkülönböztetésekre és osztályozásokra (pl. a ragadozók potenciális áldozataik körében). Azonban az állatok osztályozásai az emberénél jóval önkényesebbek, kevésbé átfogók, jobban függenek ökológiai környezetüktől.

Valószínűleg általában jellemzi egy környezete növényvilága iránt átlagosan érdek-

lódó közösség növényismeretét az, amit Rácz Gábor az erdélyi magyar gyógynövény-használatról állít (1978. 171. o.): „*A mai tapasztalati ismeretanyag [...] hosszú kiválogatás végeredményének tekinthető. A sok ezer lehetőség közül (például a nálunk vadontermő kb. 3000 virágos növényfaj közül) csupán annyit használnak fel, amennyivel reális vagy vélt eredményeket értek el (kb. 300 fajt).*” Majd nagyjából ehhez hasonlóan: „*Egy adott vidék vadontermő virágos növényei mintegy 10%-ának van népi neve*” (1978. 152. o.).

Charles O. Frake (1968. 442. o.) adatai szerint a Fülöp-szigeteki Mindanao szigetén élő szubanunok több mint ezernégyszáz egységre bontják növényvilágukat, tehát környezetük vegetációja iránt az átlagosnál lényegesen nagyobb érdeklődést mutatnak. Mindamellett nincs külön szavuk minden egyes általuk megkülönböztetett elemre, és az osztályozás csúcán azt az egységet, amelyet a magyar *növény*, spanyol *planta*, angol *plant* stb. fejez ki, három, két megkülönböztető jeggyel jellemezhető egységgel fejezik ki:

	gayu, „fa”	sigbet, „fű”	belagen, „kúszónövény”
„fás”	+	-	0
„merekv”	+	+	-

Ez a megoldás általánosnak tekinthető: a „növény” fogalma és különösképpen lexikalizálása viszonylag új keletű. A latin *planta* szó jelentése 1) „csemete, bujtás, dugvány, oltóág, palánta”, illetve 2) „talp” voltak, és a kétféle jelentés között feltehetően etimológiai kapcsolat volt (*plantare* eleinte „földbe tapos” jelentésű volt, majd „ültet”), és így ez esetben nem homonímia, hanem poliszémia jelenségével találkozunk. A régi rómaiak tehát nem használták a *planta* szót „növény” jelentésben, helyette olyan szavak voltak, mint *arbor*, „fa”, *herba*, „fű” stb. A *planta* szó modern értelmében csak a XIII. században bukkan fel (talán először Albertus Magnus műveiben), és „növény” jelentéssel csak a XVI. századtól terjedt el a botanika fejlődésével és népszerűsödésével (innen a spanyol *planta*, angol *plant* stb. szavak). A spanyol *llanta*, „kerékabroncs” és *planta*, „növény” egyaránt a latin szó származékai, az utóbbi újabb fejlemény („cultismo”).

A növények osztályozása különböző szempontok alapján többféle kerettípusban lehetséges, és mindegyik osztályozást bizonyos jegyek kitértetettsége (és mások elhanyagolása) motiválja. Egy növényt az adott taxonómia alapján jól vagy rosszul besorolhatunk, de magát az osztályozó mechanizmust is minősíthetjük (sőt értékelhetjük) például részletessége, szempontjainak egy- vagy sokoldalúsága alapján. Az említett három szubanun kategória a növényvilágot természetes jegyei alapján („fás”, „merekv”) tagolja, az ismertetendő gaucsó osztályozás ezzel szemben szélsőségesen „utilitárius”. Ugyanakkor ennek az „utilitarizmusnak” is vannak korlátai: feltehetően minden kultúrának (nyelvközösségnek) szüksége van arra, hogy a természetet többé-kevésbé inherens jegyeivel is tagolja, a nyelvben is. Így a természeti környezet azon vonásai is kategorizálódnak, amelyek nem „kulturálisan”, hanem „biológiailag” relevánsak, és ráadásul a kétféle kategóriatípus gyakran egymástól nehezen elválasztható.

A fák és bokrok között nincs abszolút különbség a természetben – a különbség inkább mint a *fa* és *bokor* szók jelentése közti nem egyértelműen elváló határként jelent-

kezik. Ráadásul egyazon növény bizonyos jegyeinek kiemelésével egyetlen nyelvben is többféleképpen osztályozható. Például a magyarban a gazdaságilag motivált *zöldség* és *gyümölcs* kategóriába tartozó növények biológiai jegyeik alapján is besorolhatók.

Alonso szerint az argentin paraszt (*paisano*, a spanyol *campesino* megfelelője), közelebről a gaucsó (*gaucho*, *paisano ganadero*, „állattenyésztő paraszt”) mindössze négy átfogó növénykategóriát használt, és általában tovább nem is részletezte környezete növényvilágát. A négy egymást kölcsönösen kizáró kategória a következő: *pasto* a jó minőségű fűre, *paja* a kevésbé jó minőségűre, *yuyas* az állatok számára haszontalan növényekre és *cardas* a kórókra. (Az utóbbi két szót leginkább többes számban használják.)

A gaucsó nem használta a *hierba* szót „fű” jelentéssel (miként egyébként a spanyolban szokásos), hanem mint *yerba* máig az *Ilex paraguayensis* leveléből készült *mate*-t jelöli (guaraníul *caá* vagy *caá miní*). A *yerba* tulajdonképpen szerte Amerikában a *mate* szinonimája. Avagy szabatosabb szóhasználatban: a *mate* vagy *porongo* az a tök, amelyből a *bombilla* nevű csővel isszák ki a *yerba*-t. A pampán viszonylag ritka fák jelölésére (akár gyümölcsfa, akár nem) a *planta* szó volt használatos (a spanyolban egyébként *árbol*, „fa”), például *una planta de durazno*, „egy őszibarackfa”. A virágok (alig egy rucatnyit különböztettek meg) neveiket többnyire a virágzó növény nevééről kapták, például *flor de trébol*, „lóherevirág”, *flor de durazno*, „őszibarackvirág”, *flor de cardo*. A fentiekén kívül, mint szintén viszonylag perifériális kategóriák, használatosak voltak még a *hunco* vagy *junco*, „nád” és *esparto*, „gyékény”.

A négy alapvető kategória elnevezései közül a *yuyo* kifejezetten amerikanizmus (kecsua jövevényszó), a spanyolban a *pasto* „legelő” esetleg „legelni való fű” is, a *paja* „szalma” (*heno* „széna”), és csak a *cardo* jelentése ugyanaz, mint a gaucsókat szóhasználatában. A spanyolban a *hierba*, „fű” mellett a *pasto* funkcionálisan van értelmezve, Argentínában viszont a kertek gyepe („el césped de los jardines”) is *pasto*, ami Spanyolországban elképzelhetetlen. A *paja* az érdesebb, merevebb fűféléseket jelölte, amelyek főleg vízesebb területeken nőttek. Ha nem volt elegendő *pasto*, akkor a még zöld és zsenge *paja* elment mint szarvasmarhák eledel. Használtak még szintén a *paja* kategóriába sorolt növényeket tetőfedésre is. A *yuyas* kategóriába a marhák számára haszontalan és ártalmas növényzet sorolódott (ez Spanyolországban *maleza*, *hierbajo*, magyarul *gyom*, *gaz*, *dudva*, *burján*). Ettől függetlenül gyógynövények is sorolódhattak ide: ezek a gaucsó szemléletében látszólag haszontalan, egyébként azonban varázserejű növényeknek számítottak. Spanyolországban ami *cardas*, az a haszontalanok közé sorolódna, nem így Argentínában (bár a szó nagyjából hasonló növényeket jelöl, „kóró”, „bogács” stb.). A *pasto*, a *paja* és a *yuyas* kategóriába tartozás kritériumai egyaránt az állattenyésztéshez kapcsolódnak. A *cardas* kategóriába tartozó növényeknek viszont mint tüzelőanyagoknak volt jelentőségük a pampán – egészen a faültetésekig, a szén megjelenéséig. Ráadásul számos ide sorolódó növény állattakarmánynak is használható volt.

Tulajdonképpen tehát egy használhatósági hierarchia létezett *pasto*, *paja*, *cardos*, *yuyas* sorrendben. Alonso (1953. 91. o., a lószínekről szóló tanulmánya egy lábjegyzetében) megemlékezett a négy kategória kiegészítő (nem kritériális) jegyeiről is. Például ami *yuyas*, az általában magasabb annál, ami *pasto*, de alacsonyabb, mint ami *cardas*. A négyest rendező elv azonban nem ilyesféle jegyeken alapul, és csak a *cardos* kategóriának van nem gazdaságilag motivált jelentése is.

Az említett négy kategóriába tartozó növényeket nem volt szokás részletezni (álta-

lában tehát *pasto*, *paja* stb. néven szerepeltek), a *yuyos* kategóriát legkevésbé. Mindamellett az első három csoportba tartozó növényeknek kategóriánként mintegy féltucatnyi változatát különböztették meg. A *pasto* osztályon belül voltak például *alfilerillo*, *avena gaucha* („gaucsó zab”), *trébol* („lóhere”), *cebadilla*, *granilla*, *flechilla* (szó szerint „nyilacska”) nevű, nehezen azonosítható változatok. A kategórián belül pedig „kemény, erős” (*pastos duros o fuertes*) és „lágý, édes” (*pastos tiernas o blandos o dulces*), továbbá *pasto de bañado* („elöntött területen növd”), *pasto de puna* („hegyvidéki”) megkülönböztetéseket is tettek.

A száraz időben takarmányul is szolgált *cardos* változatai: *cardo de Castilla* („kasztíliai, spanyolországi”), *cardo asnal* („szamártövis”, ennek spanyolországi megfelelője a *borriquero* vagy *borriquito*), *cardo ruso* („orosz”), *cardo negro* („fekete”), *cardo santo* („szent”), *cardón*. A *paja* változatai: *chica* („kicsi”) vagy *tolora* (ez utóbbi kecsua jövevényszó), *cortadera* („vágó”) vagy *brava* („bátor”) vagy *de Santa Fe* („Santa Fe-i”), *colorada* („piros”) és *mansa* („lágý”). A legtipikusabb *paja* a *cortadera* (nevét vágós leveleiről kapta), kecsua jövevényszóval *ichu*, tüzelőnek is alkalmas.

Alonso is leszögezi (1953. 86–87. o.), hogy adatai a síksági argentinok növényismeretére vonatkoznak. A pampa gaucsói leegyszerűsítéseivel szemben a hegyvidéki argentinok szemlélete részletezőbb: jobban ismerik és jobban is hasznosítják a növényeket.

Bár a gaucsó irodalom művelői (Hilario Ascasubi, Estanislao del Campo, José Hernández, Ricardo Güiraldes, Benito Lynch) városi emberek voltak, több-kevesebb sikerrel a gaucsó szemléletének kifejezésére törekedtek (Alonso, 1953. 88–89. o.). Borges is figyelmeztetett az argentin „couleur locale” felidézése kapcsán (1987. 79–88. o.), hogy a gaucsók népköltészete más, mint a gaucsó stílusú, szándékoltan népies nyelvű költészet.¹ Például José Hernández MARTÍN FIERRO című művének (első része 1872-ben, a második 1879-ben jelent meg) tetemes hányada népieskedő, noha autentikusabb részek is találhatóak benne. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy Hernández remekművében többször találunk olyan növényneveket, amelyeket Alonso nem említ, de lehet, hogy autentikusan gaucsók. Ilyen például a Paraguay, Bolívia és Észak-Argentína vidékein (tehát nem a pampán) növd *lacuara* (1960. 78., 255. o.). E gazdaságilag fontos nádféleiséget („a dél-amerikai bambuszt”) guaraní jövevényszóval jelölik. Szintén guaraní jövevényszó az *ombú*, ami a pampa legtipikusabb fáját (*Phytolacca dioica*) jelöli (1960. 145., 259. o.). Az *ombú* a fügével és eukaliptusszal a „tejnedvű fák” („árból que da leche”) közé tartozik, amelyeknek az árnyékában való tartózkodás a gaucsók hiedelme szerint balszerencsét hoz („*Siempre es danosa la sombra / Del árból que tiene leche*”, 1960. 244., 264. o.).

Több térszíni formát és növényt jelölő kecsua jövevényszó szerepelt idáig (*pampa*, „síkság”, *puna*, „fennsík”, *ichu*, „növényféleiség”, *tolora*, „nádféleiség”, *mate* és *porongo*, mindkettő „tököféleiség”, az utóbbi eredetije inkább „tányér” jelentésű). A legérdekesebb azonban a *yuyo* esete: ennek eredetije (*yuyu*) a kecsuában „ehető zöldség, kerti vetemény” jelentésű, a gaucsók szóhasználatában viszont a hasznavehetetlen növények gyűjtőneve. Minthogy a „fü” jelentésű spanyol *hierba* általában a teaféleiség jelölésére lett fenntartva, a kecsua szubsztrátumú dél-amerikai országokban (Peru, Chile, Bolívia, Argentína, Ecuador, Kolumbia) a legkülönbözőbb nem fás növényeket (beleértve a füveket is) jelölheti, amelyek lehetnek ehetők és haszontalanok, gyógyítók és mérgezők. Peruban a *yuyo* (egyes számban is) sokáig őrizte régi jelentését, még a múlt században a káposzta (*berza*, *col*) ide sorolódott. Ma ugyanitt elsősorban, tipikusan

„tengeri alga”; a tengeri algák (*cochayuyas*; *cocha* a kecsuából „lagúna, tenger”) ételkészítéshez is használatosak (Hildebrandt, 1969. 398–400. o.).

Edward Sapir (1912. 229. o.) az (amerikai) angolból kétféle mindent egybegyűjtő („omnium gatherum”) és negatívan definiált terminust hozott az állatok és növények elnevezései közül: a *weed*, „gyom” szó a haszontalan növényeket fogja össze, míg a *bug*, „bogár” és a *worm*, „féreg” a se a négylábú, se a hal, se a madár kategóriába nem sorolódó állatokat jelöli. E negatívan definiált állatosztály kifejezésére szolgál a magyar *féreg*, a spanyol *bicho* vagy *sabandija*, a kínai *chong* stb.² Alonso (1953. 89. o.) az ilyen típusú gaucsó állatnevekről is tett egy érdekes megfigyelést: a *cardos* és *yuyos* („ni pasto, ni paja, ni cardos”) megkülönböztetéshez hasonlóan a kategórián belül a *bichos* az ételnek felhasználható, a *sabandijas* a használhatatlan állatok gyűjtőneve (nem úgy, mint a spanyolban általában).

Ugyancsak Edward Sapir mutatott rá klasszikus tanulmányában, hogy az ember fizikai és szociális környezete csak bizonyos mértékig hathat az illető nyelvre, beleértve szóképzését is. A földrajzi környezet vagy az illető terület állat- és növényvilága se közvetlenül, hanem az illető kultúra orientációjának megfelelően tükröződik a nyelvben, mindenekelőtt a szóképzésben (Sapir, 1912. 228. o.).³ A gaucsó növénykategóriák kialakításában szerepet játszott ugyan, hogy a pampa vegetációja nem különösebben változatos, virág és fa alig akad (főleg azok, amelyeket a telepesek ültettek házaik közelébe), ez azonban nem oka, hanem feltétele a növénykategóriák kialakításának („*Condición no es causa*”, Alonso, 1953. 85. o.). Az ok az argentin síkságok lakóinak kiütetett érdeklődése környezetük növényvilágának egyes aspektusai, illetve viszonylagos érdektelensége más aspektusai iránt.

A nyelvi változások általában lassabbak ugyan, mint a kultúra egyéb változásai (Sapir, 1912. 239–241. o.), de egy nyelv szóképzete igen érzékenyen szokott reagálni a nyelvközösség környezetének esetleges megváltozására. Alonso konklúziója szerint: „*Arról van szó, hogy a gaucsó számára a természet kontinuumja felhasadozik, és új élek mentén válik szét, mivel sajátos életfeltételeiből sajátos rendező és alárendelő elvet szűrt le*” (1953. 89. o.).⁴

Egy ilyesféle „átdarabolásnak” megvannak a maga lehetőségei, de korlátai is. Az új környezetre reagálva a gaucsók egyes spanyol szavai megváltoztatták jelentésüket (pl. *yerba*, *planta*, *pasto*, *paja*), illetve jövevényszavakat vettek át, elsősorban a guaraniból és kecsuából (ráadásul ezek némelyikének jelentése is átalakult, pl. *yuyo*). A gaucsók négyes növényrendszerezését az állattenyésztés határozta meg, csak a *cardo* őrzött meg másféle jelleget is. Ennek megfelelően, míg a másik három terminus más jelentésű, mint a spanyolban általában, a *cardo*é nagyjából ugyanaz, a szó által jelölt növények jelentősége viszont nagyobb, mint általában spanyol nyelvterületen, és ennek megfelelően a kategória is kitüntetettebb. Hasonló „pozitív utilitarizmus” érvényesülhetett a *bicho* esetében is. A gaucsók a fűfeleségeket (ami a spanyolban egyébként általában *hierba*) három kategóriával részletezték: *pasto*, *paja*, *yuyas*. Ezek közül azonban csak egy, a *pasto* volt fenntartva a szűkebb értelemben vett fűekre, ugyanis nemcsak a *yuyos* jelenthetett másféle növényt, hanem a *paja* is (például az ebbe a kategóriába sorolt *tolora* egyébként a *junco*, „nád” kategóriába tartozik).

Végezetül pár szót a kínai növényosztályozásról, századunk vitathatatlanul legnagyobb kínai nyelvésze Yuen Ren Chao (1953) nyomán. A kínaiban sincs „növény” jelentésű népnyelvi szó, az ezt jelölő *zhi-wu* szó szerint „ültetett dolog” meglehetősen iskolás („classroomish”), és az irodalmi nyelvhez tartozik (vagy legalábbis tartozott), akárcsak a hasonló jelentésű *cao-mu* (szó szerint „fű-fa”) kifejezés.⁵ A kínai rendszer

alapja az említett szubanunéhoz hasonló: *cao*, „fű”, *shu*, „fa” (a „bokor” körülírása is *ai-shu*, „rövid fa” vagy *xiao-shu*, „kis fa”), *teng*, „kúszónövény”. Ezt egészítik ki olyasfélék, mint *hua*, „virág”, *cai*, „zöltség”, *zhu*, „bambusz”, *mo-gu*, „gomba” stb.

A *cai* érdekessége, hogy ételként a *fan* kategóriával („alapétel”, azaz tipikusan „főtt rizs”, de ide tartozik a tészta, lepény stb. is) áll szemben: minden fogásként fogyasztható mellékétel beleértendő, köztük a húsételek is. A *hun-cai* kategóriába a vegetáriánusok által nem fogyasztható ételek tartoznak (nemcsak a húsételek, hanem a hagyoma és fokhagyoma is), szemben az általuk is fogyasztható *su-cai* kategóriával.

Az elsősorban kulturálisan meghatározott kategóriák a leglabilisabbak, például az, hogy hol mi számít zöltségnek, meglehetősen eltérő lehet. Az óegyiptomban például a *smjw*, „zöltség” kategóriába tartozás kritériuma valószínűleg a termesztés helye, a kert volt. Ebbe a kategóriába tartozott a széna, a szalma, a rózse, a fagally, a szarvasmarha-takarmány és a nád, amelyet lámpabélnék és kosarak fonására használtak (Bogszlovskij, 1983. 198. o.).

A fentiekben a fonológia úttörőitől (Sapir, Chao) és fonológián iskolázott nyelvészektől (Alonso, Frake) vett példákon azt próbáltam illusztrálni, hogy nemcsak a potenciális hangbeli, hanem a jelentésbeli különbségeknek (a tárgyalt növénynevek jelentéseinek) is létezik egy univerzális repertoárja, és a különböző nyelvek egyedi módon válogathatnak ebből a készlethől. Azonban a fonológiai rendszerek felépítéséhez hasonlóan ennek az egyediségnek is vannak bizonyos, nehezen meghatározható korlátai. Kétféle „egzotikus” válogatási típust mutattam be: egy szélsőségesen „utilitárius” (a gaucsót) viszonylag részletesebben, és az inkább természetes jegyekre épülő rendszertípus egy gyakori aktualizálódását (a szubanun és a kínai legátfogóbb kategóriáin).

Jegyzetek

*„In the way you speak
You arrange, the thing is posed,
What in nature merely grows.”
(Wallace Stevens: ADD THIS
TO RHETORIC [1942])*

1. Borges (1987. 83. o.) idézi ennek kapcsán Edward Gibbon (1737–1794) angol történelész a római birodalom hanyatlásáról és bukásáról szóló monumentális (1300 oldalas) könyvének egy lábjegyzetét (1840. 902. o.), amelyben Gibbon azt állítja, hogy Mohamed a KORÁN-ban meg sem említi a tevéét („does not even mention the camel”), az arab „couleur locale” legtipikusabb háziállatát. Borges ebben annak bizonyítékát látja, hogy „a homi jellegre valóban ügyelb művészet” kerüli a „couleur locale” használatát. Borges következtetésének helyességétől függetlenül, ha a KORÁN ugyan nem hemzseg is a tevéktől, akad ben-

ne bőven (pl. 6:144; 7:40; 73; 11:64; 26:155; 88:17). Borges egyébként Gibbon „a klasszikus módszer”, az expresszív eszközöket kerülő írásművészet egyik reprezentánsaként tartja számon (1987. 40–41., 275. o.).

2. A kínai szavak átírására a pinyin átírást használom (kivételesen Yuen Ren Chao neve, ez pinyinben Zhao Yusa-ren), a zenei hangsúly jelölését mellőztem. A kínai egyébként az átfogó állatkategóriák lexikalizálását illetően ideális: *shou*, „négy lábú”, *niao*, „madár”, *yu*, „hal”, *chong*, „féreg”. Ugyanez a négyes található meg például Platónnál (TIMAIOSZ. 91–92. o.) és a BIBLIA-ban is (1MÓZ1:20–30, 3MÓZ11:46, 1KIR4:33). Végül soron ezen négyes szolgált Carl Linné rendszerének alapjával is. Az ő 1735-ben megjelent SYSTEMA NATURAE című művének hatos állattani rendszere tulajdonképpen csak a férgeket bontja tovább: *Quadrupedia*, „négy lábúak”,

Aves, „madarak”, *Pisces*, „halak”, *Reptalia*, „csúszmászók, hüllők”, *Insecta*, „bogarak, rovarok”, *Vermes*, „férgek”. A *Quadrupedia* helyett csak a későbbi kiadásokban áll *Mammalia*, „emlősök”.

3. Sapir szavaival: „Egy adott társadalomban még a legegyszerűbb környezeti hatásokat is szociális erők támogatják vagy alakítják át. Így félrevezetőnek kell tekintenünk bármely olyan kísérletet, amely a kultúra akár legegyszerűbb elemét is kizárólag környezet hatása alatt állónak tartja” (1912. 226. o.). Hasonló értelemben nyilatkozott jó fél évszázaddal rá Frake is a dolog konceptuális oldaláról: „Valójában még a legkonkrétabb, objektíve jelen levő fizikai objektum sem azonosít-

ható valamely kulturálisan definiált fogalomrendszerrel függetlenül” (1968. 435. o.).

4. „Se trata de que para el gaucho la masa continua de la naturaleza se agrieta y divide por casturas nuevas, porque de sus condiciones particulares de vida ha sacado un peculiar principio clasificador y subordinador” (1953. 89. o.).

5. Érdekes a lann *planta* és a régi magyar *fű*-*fa* kifejezéseknek a kínaiakéhoz hasonló elven való létrejötte. A kínai a magyar *széna* és *szalma* (spanyol *heno* és *paja*, angol *hay* és *straw*) megfelelőit egyébként *-cao*, „fű” utótagú szóösszetételekkel fejezi ki: *gan-cao*, „száraz fű” a széna, *dao-cao*, „rizs-fű” vagy *gu-cao*, „gabona-fű” a szalma.

Irodalom

- Alonso, Amado: ESTUDIOS LINGÜÍSTICOS. TEMAS HISPANOAMERICANOS. Madrid, Gredos, 1959.
- Basilus, Harold: NEO-HUMBOLDTIAN ETHNO-LINGUISTICS. *Word*, 8/1952. 95–105. o. In: Fishman, ed., 1968. 447–459. o.
- Bogoszlovskij, J. Sz.: DREVNYEJEGIPETSZRIJE MASZTYERA PO MATYERIALAM IZ DER EL-MEDINA. Moszkva, Nauka, 1985.
- Borges, Jorge Luis: AZ IDŐ ÚJABB CÁFOLATA. Válogatott esszék. (Válogatta és fordította Scholz László.) Budapest, Gondolat, 1987.
- Chao, Yuen Ren: POPULAR CHINESE PLANT WORDS: A DESCRIPTIVE LEXICO-GRAMMATICAL STUDY. *Language*, 29/1953/3. 379–414. o.
- Fishman, Joshua A., ed.: READINGS IN THE SOCIOLOGY OF LANGUAGE. The Hague & Paris, Mouton, 1968.
- Foucault, Michel: LES MOTS ET LES CHOSSES. UNE ARCHÉOLOGIE DES SCIENCES HUMAINES. Paris, Gallimard, 1966.
- Frake, Charles O.: THE ETHNOGRAPHIC STUDY OF COGNITIVE SYSTEMS. In: Thomas Gladwin & William C. Sturtevant, eds.: ANTHROPOLOGY AND HUMAN BEHAVIOR. Washington, D. C., Anthropological Society of Washington. 1962. 72–85. o. In: Fishman, ed., 1968. 434–446. o.
- Gibbon, Edward, Esq.: THE HISTORY OF THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE. London, Ball, Arnold and Co., 1840.
- Hernández, José: EL GAUCHO MARTÍN FIERRO. – THE GAUCHO MARTÍN FIERRO. Edición bilingüe. Versión inglesa de Walter Owen. Buenos Aires, Pampa, 1960.
- Hildebrandt, Martha: PERUANISMOS. Lima, Mondino & Campodonico, 1969.
- Kany, Charles E.: SEMÁNTICA HISPANOAMERICANA. TRADUCCIÓN DE LUIS ESCOLAR BAREÑO. Madrid, Aguilar, 1962. (American-Spanish Semantics. Berkeley & Los Angeles, The University of California Press, 1960.)
- Miklós Pál: OLVASÁS ÉS ÉRTELEM. Budapest, Szépirodalmi, 1971.
- Rácz Gábor: NÉPGYÓGYÁSZATI ÉRTÉKEINK. Korunk Évkönyv, 1979. ROMÁNIAI MAGYAR NÉPISMERET Kolozsvár-Napoca, 1978. 151–157. o.
- Sapir, Edward: LANGUAGE AND ENVIRONMENT. *American Anthropologist*, 14/1912. 226–242. o.